

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ»

Παραδοτέο 1.1: Report Θεωρητικής Θεμελίωσης των ζητημάτων
βιωσιμότητας, διακυβέρνησης και περιφερειακής ανάπτυξης

Ρέθυμνο, Δεκέμβριος 2015

Περιεχόμενα

1. Οι θεωρητικές διαστάσεις της έννοιας της Βιωσιμότητας-Βιώσιμης Ανάπτυξης	2
1.1. Βασικές ιστορικές και θεωρητικές παραδοχές της έννοιας της Βιωσιμότητας .	2
1.2. Η συνεισφορά διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων στην διαμόρφωση της έννοιας της βιωσιμότητας	8
2. Περιφερειακή ανάπτυξη.....	12
3. Περιφερειακή Διακυβέρνηση	16
3.1. Τοπική διακυβέρνηση	17
3.2. Αύξηση αρμοδιοτήτων των περιφερειών.....	18
3.3. Διατομεακή συνεργασία μέσω περιφερειακών δικτύων και εταιρικών σχέσεων	19
4. Ο ρόλος της έξυπνης εξειδίκευσης	21
1.1. Βασικές Επισημάνσεις	21
1.2. Κάθετες και οριζόντιες πολιτικές για την επίτευξη της έξυπνης εξειδίκευσης	26
1.3. Η σύνδεση της έξυπνης εξειδίκευσης με την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη.....	26
5. Προς μια Βιώσιμη Περιφερειακή Ανάπτυξη	28
Βιβλιογραφικές Αναφορές	31

1. Οι θεωρητικές διαστάσεις της έννοιας της Βιωσιμότητας- Βιώσιμης Ανάπτυξης

1.1. Βασικές ιστορικές και θεωρητικές παραδοχές της έννοιας της Βιωσιμότητας

Η βιωσιμότητα αποτελεί έναν από τους κυρίαρχους πυλώνες μελέτης του συγκεκριμένου έργου, καθώς η εν λόγω έννοια αντικατοπτρίζει την προσπάθεια δόμησης ενός πλαισίου προτάσεων για την βέλτιστη διαδικασία ανάπτυξης ώστε να επιφέρει θετικές συνέπειες τόσο για την οικονομία όσο και για το κοινωνικό σύνολο ενώ θα σέβεται παράλληλα το περιβάλλον και τα τοπικά οικοσυστήματα. Πάνω σε αυτό το σκεπτικό δομήθηκε η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, της προαγωγής δηλαδή των πολιτικών που θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα. Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης ταυτίζεται εναλλακτικά με την αειφόρο ανάπτυξη ενώ τα τελευταία χρόνια ο επικρατέστερος όρος είναι η έννοια της βιωσιμότητας. Με την επικράτηση του όρου της βιωσιμότητας αποφεύγεται η οποιαδήποτε πιθανή σύγχυση της έννοιας της ανάπτυξης με αυτή της – οικονομικής - μεγέθυνσης.

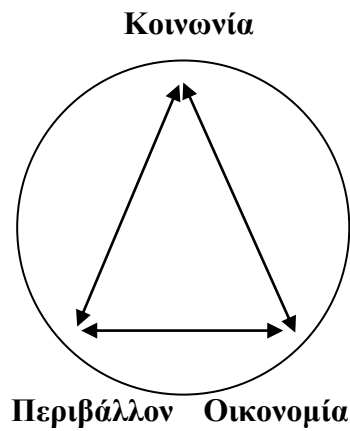
Αναφερόμενοι στην βιώσιμη ανάπτυξη, πολλοί μελετητές θεωρούν ότι αποτέλεσε σημαντική πρόκληση η αρμονία με το φυσικό περιβάλλον ήδη από τις απαρχές της ανθρωπότητας (Robertson, 1985, Khan, 1995, Welford, 1995), όμως η αναγκαιότητα της υιοθέτησης νέων πρακτικών εντάθηκε τους τελευταίους δυο αιώνες. Η διαπίστωση αυτή δημιουργείται κυρίως από την αντίθεση που επήλθε κατά τη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων σε σχέση με τον πρότερο, πιο απλό και περισσότερο εναρμονισμένο με το περιβάλλον βίο, όταν ο καταναλωτισμός, η μαζική παραγωγή (εκβιομηχάνιση) και η αύξηση του πλούτου στα πλαίσια επέκτασης του καπιταλιστικού συστήματος, οδήγησαν στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος. Έτσι, η βιώσιμη ανάπτυξη αναπήδησε ως αποτέλεσμα όλων αυτών των παραγόντων (Kahn, 1995).

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης βρίσκεται στο επίκεντρο της χάραξης πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια και συζητείται ευρέως σε επιστημονικό

αλλά και σε επιχειρηματικό και οικονομικό επίπεδο, καθώς θέτει την ανάπτυξη υπό το πρίσμα της γενικότερης κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας με σαφή επικέντρωση στην προστασία του περιβάλλοντος. Η έννοια δημιουργήθηκε με απώτερο στόχο την συγκρότηση ενός πλέγματος ιδεών και μεθόδων διακυβέρνησης για την διαφύλαξη της ανθρωπότητας από προβλήματα όπως η καταστροφή του περιβάλλοντος, οι ασθένειες αλλά και η φτώχεια και την προαγωγή της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, της συνεχούς βελτίωσης δηλαδή των συνθηκών διαβίωσης με όρους ισοτιμίας και ενσωμάτωσης. Η μέθοδος επίτευξης αυτών των σκοπών, μέσω της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, χαρακτηρίστηκε από τον Meadowcroft (1999) ως θετική διαδικασία κοινωνικής αλλαγής.

Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελεί παράγωγο της συμβατικής αναπτυξιακής θεώρησης (Thomas, 2004), η οποία συνετέλεσε στην πραγματοποίηση τεράστιων αλλαγών κατά την μετάβαση στην μεταπολεμική περίοδο, σε τομείς όπως το εμπόριο, οι υπηρεσίες, η επιστήμη, η τεχνολογία κ.ά. Αυτό το μοντέλο όμως της οικονομικής ανάπτυξης, στηριζόμενο στην ελεύθερη αγορά, δημιούργησε κάποιες ανισορροπίες σε διάφορους τομείς όπως ο περιβαλλοντικός και ο κοινωνικός. Ως εκ τούτου, η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης δημιουργήθηκε ώστε να διαδραματίσει υποστηρικτικό και διορθωτικό ρόλο στην συμβατική έννοια της ανάπτυξης, προσφέροντας την προοπτική της σύνθεσης μεταξύ της οικονομικής, της περιβαλλοντικής και της κοινωνικής συνισταμένης της ανάπτυξης ώστε να επιτευχθεί η κοινωνική και οικονομική πρόοδος.

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης στηρίζεται σε τρεις αλληλοσχετιζόμενους και εξίσου βαρυσήμαντους πυλώνες. Αυτοί είναι: ο περιβαλλοντικός, ο οικονομικός και ο κοινωνικός. Ο περιβαλλοντικός αναφέρεται στην διαφύλαξη και τον σεβασμό του φυσικού οικοσυστήματος και των διαδικασιών του, ο οικονομικός σχετίζεται με την δημιουργία σταθερών οικονομικών συστημάτων που θα διασφαλίζουν την κοινωνική δικαιοσύνη χωρίς να εμποδίζουν την λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και ο κοινωνικός εμπεριέχει την φιλοσοφία περί της δημιουργίας ενός πλαισίου που θα προωθεί την ευημερία του συνόλου του πληθυσμού με απώτερο σκοπό την διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής (Ekins, 2000).

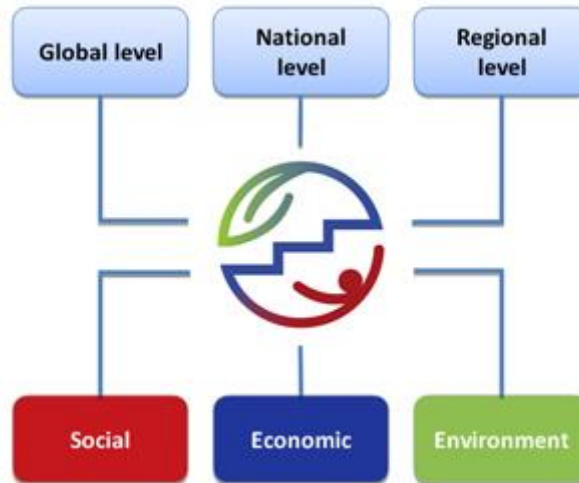
Σχήμα 1: Οι πυλώνες της Βιωσιμότητας

Η επιστημονική συζήτηση γύρω από τα παραπάνω ζητήματα ξεκίνησε την δεκαετία του 1960 (UNEP, 2002), με την έμφαση όμως να δίνεται αρχικώς σε θέματα βελτίωσης της διοίκησης ενώ ο κοινωνικός και ο περιβαλλοντικός πυλώνας δεν διακρίνονταν. Η μεταφορά της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης από το θεωρητικό στο πρακτικό-θεσμικό επίπεδο πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1972 με την έκθεση «Τα όρια της μεγέθυνσης» από την ομάδα της Ρώμης που αναφερόταν στην μείωση των φυσικών πόρων λόγω της βιομηχανικής ρύπανσης, της αύξησης του πληθυσμού και της οικονομικής μεγέθυνσης και την Διακήρυξη της Στοκχόλμης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, στην οποία έγινε ουσιαστική επικέντρωση στην περιβαλλοντική κατεύθυνση της ανάπτυξης (UNEP, 2002; Baker et al, 2005). Τόσο την δεκαετία του '70 όσο ακόμη περισσότερο, την δεκαετία του '80, ενισχύεται η σύνδεση της βιώσιμης ανάπτυξης με τον περιβαλλοντικό πυλώνα και φτάνει στο σημείο να ταυτίζεται η έννοια με την περιβαλλοντική βιωσιμότητα (Thomas, 2004). Ωστόσο, η διαδικασία στενότερης σύνδεσης και σε κάποιες περιπτώσεις, ταύτισης της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, θεωρείται από κάποιους μελετητές όπως ο Castro (2004), ως απάντηση στο αυξανόμενο ριζοσπαστικό περιβαλλοντικό κίνημα της εποχής που έθετε προσκόμματα στην ανάπτυξη. Επομένως, ήταν απαραίτητο να εξευρεθούν λύσεις που να συνδυάζουν την προστασία του οικοσυστήματος ενώ παράλληλα θα προάγουν την οικονομική και

κοινωνική πρόοδο. Αυτό ακριβώς ήταν το αντικείμενο του ορισμού του Ο.Η.Ε. για την βιώσιμη ανάπτυξη στην έκθεση Brundtland, σύμφωνα με την οποία η βιώσιμη ανάπτυξη είναι αυτή που «ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να δεσμεύει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες» (WCED, 1987). Ο γενικός αυτός ορισμός έδωσε την ευκαιρία της σταδιακής ανάπτυξης ενός δημόσιου διαλόγου γύρω από το περιεχόμενο της έννοιας μέσω της δημιουργίας αρκετών προσεγγίσεων, επικριτικών ή υποστηρικτικών (Baker et al, 2005). Πιο συγκεκριμένα, κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις δεν δέχονταν την σύνδεση μεταξύ της συμβατικής έννοιας της ανάπτυξης και της βιώσιμης ανάπτυξης αλλά θεώρησαν ότι οι δυο αυτές έννοιες μπορούσαν να λειτουργήσουν παράλληλα με σκοπό την επικράτηση του σύγχρονου πολιτικο-οικονομικού, παγκοσμιοποιημένου συστήματος (Rennen & Martens, 2002). Αντιθέτως, αρκετοί διεθνείς οργανισμοί ανέπτυξαν την άποψη ότι η περιβαλλοντική βιωσιμότητα πρέπει να αποτελεί κομμάτι των νεοκλασικών οικονομικών αρχών. Όμως, το αποτέλεσμα αυτής της συμπερίληψης ήταν η πολύ χαμηλή επίδραση των αρχών της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας και η περιορισμένη ανάπτυξη των εναλλακτικών επιδράσεων που η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης μπορεί να συμπεριλαμβάνει (ο κοινωνικός παράγοντας), κάτω από την επιρροή του οικονομικού παράγοντα. Από την άλλη πλευρά, καλλιεργήθηκε η άποψη της ύψιστης σημασίας της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να αποτελεί την βασική προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, ώστε να μην υπονομευθεί το μέλλον των επόμενων γενεών (Baker et al, 2005; Castro, 2004).

Όλη η συζήτηση για την βιώσιμη ανάπτυξη και το περιεχόμενό της οδήγησε στην δημιουργία αρκετών διαφορετικών ορισμών όμως το κοινό στοιχείο ήταν η προσπάθεια εμβάθυνσης τόσο ως προς τα περιβαλλοντικά ζητήματα όσο ως προς τα κοινωνικά και οικονομικά. Έτσι, στην Διάσκεψη του Ρίο το 1992 συγκεντρώθηκαν όλες αυτές οι συνεισφορές στον δημόσιο διάλογο και αρκετά κράτη υπέγραψαν την Ατζέντα 21 και την Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, δεσμευόμενα να υλοποιήσουν μια βιώσιμη αναπτυξιακή πολιτική που θα σέβεται τις αρχές που έχουν αναφερθεί (U.N. 1992). Είναι σημαντικό, ότι η βιώσιμη ανάπτυξη εμπεριέχεται και στην Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ της Κωνσταντινούπολης το 1996, κατά τη διάρκεια της οποίας αναφέρεται ότι η βιώσιμη ανάπτυξη για τους οικισμούς (το αντικείμενο της συνδιάσκεψης ήταν οι οικισμοί) είναι αναγκαίο να συνδυάζει την

οικονομική ανάπτυξη με την κοινωνική αλλά και την προστασία του περιβάλλοντος (U.N. 1996). Ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη του στόχου αυτού τέθηκε η προστασία και ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών. Παρατηρούμε ότι γίνεται μια πιο έντονη προσπάθεια σύνδεσης των τριών πυλώνων που προαναφέρθηκαν (περιβαλλοντικός, οικονομικός, κοινωνικός) ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της βιωσιμότητας. Μέσα σε ένα χρόνο (1997) διενεργήθηκε η Τρίτη Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ στην οποία θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά ένα διεθνές νομικό όργανο για την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης, το οποίο θα ελέγχει τους βασικούς της πυλώνες αλλά θα εστιάζει κυρίως στην περιβαλλοντική προστασία, και ονομάστηκε «Πρωτόκολλο του Κιότο» (U.N. 1998). Τέλος, η συνδιάσκεψη του ΟΗΕ στο Γιοχάνεσμπουργκ το 2002 και πολύ περισσότερο το συνέδριο για την βιώσιμη ανάπτυξη το 2012 στην Βραζιλία, χαρακτηρίστηκαν από προσπάθεια διασύνδεσης των τριών πυλώνων και συνακόλουθης εμπέδωσης της από κοινού ύπαρξης της οικονομικής ανάπτυξης, της προστασίας του περιβάλλοντος και της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής (U.N. 2002). Σε αυτές τέθηκαν ζητήματα που αφορούν την σημασία της κοινωνίας των πολιτών και του ιδιωτικού παράγοντα στα πλαίσια προώθησης της συμμετοχικότητας και της συνεργασίας μεταξύ των διαφορετικών δρώντων ώστε να προωθηθεί η βιώσιμη ανάπτυξη (Γιοχάνεσμπουργκ 2002), την σύνδεση της πράσινης ανάπτυξης με την καταπολέμηση της ανεργίας και της φτώχειας, καθώς και την θεσμική αναδιοργάνωση σε διεθνές, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο με σκοπό την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης (Ρίο 2012).

Σχήμα 2: Οι θεσμικοί άξονες της Βιώσιμης Ανάπτυξης όπως μελετήθηκαν στο συνέδριο του ΟΗΕ στο Ρίο της Βραζιλίας το 2012. Πηγή: <http://www.uncsd2012.org/isfd.html>

Η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε θεσμικά την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης στη συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992 και συνολικά στην συνθήκη του Άμστερνταμ το 1999, στο άρθρο 2 της οποίας αναφέρεται ότι θα πρέπει να προαχθεί ένα αναπτυξιακό μοντέλο που θα συσχετίζει την έννοια της οικονομικής ανάπτυξης με αυτήν της κοινωνικής συνοχής (κοινωνική βιωσιμότητα) και της προστασίας του περιβάλλοντος (European Communities, 1997).

Γίνεται εμφανές ότι τις τελευταίες δεκαετίες επεκτείνεται μια συζήτηση γύρω από ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον, την διεθνή περιφερειακή πολιτική και τις απόψεις για την περιφερειακή ανάπτυξη. Όλες αυτές οι έννοιες εντάχθηκαν σταδιακά στην συζήτηση περί βιωσιμότητας. Όπως προαναφέρθηκε, εν πρώτοις, η έννοια της βιωσιμότητας συμπεριελάμβανε την περιβαλλοντική προστασία και την συζήτηση περί διεθνούς ανάπτυξης. Εν συνεχεία όμως, η έννοια της περιφερειακής ανάπτυξης συμπεριλήφθηκε στην συζήτηση περί βιωσιμότητας, στα πλαίσια της θεωρητικής διεύρυνσης του περιεχομένου της έννοιας, η οποία πλέον συμπεριλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα πολιτικών και τομέων εφαρμογής.

Η βιωσιμότητα αποτελεί μια πολιτική έννοια, αρκετά ευέλικτη, καθώς στοχεύει στην αξιοποίηση συγκεκριμένων αξιών, η πραγμάτωση των οποίων απαιτεί σημαντικές συναινέσεις. Είναι δεδομένο ότι η συμπερίληψη πολλών και διαφορετικών αξιών, στόχων και πολιτικών στην έννοια αυτή, μπορεί να δημιουργήσει ασάφεια ως προς το

περιεχόμενό της και είναι ακριβώς εκείνο το χαρακτηριστικό που καθιστά δύσκολη την συμφωνία ως προς την δημιουργία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού. Επομένως, η οποιαδήποτε έρευνα με περιεχόμενο την βιωσιμότητα πρέπει να διακρίνει μεταξύ των διαφορετικών ερμηνειών και αντιθέσεων, να θέσει σε συζήτηση ζητήματα για τα οποία υπάρχουν πολλές αντιτιθέμενες απόψεις και να θέσει τις θεωρήσεις μέσα στο πλαίσιο του διαρκώς μεταβαλλόμενου διεθνούς περιβάλλοντος και των νέων προκλήσεων που δημιουργούνται.

1.2. Η συνεισφορά διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων στην διαμόρφωση της έννοιας της βιωσιμότητας

Μια από τις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχει συνεισφέρει δραστικά στην ανάπτυξη της έννοιας της βιωσιμότητας είναι η οικολογία. Παρότι η οικολογία εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 19^ο αιώνα σαν μια επιστημονική ανάλυση των διαδράσεων μεταξύ έμβιων οργανισμών, ειδών και περιβαλλόντων, μόνο το κατά την δεκαετία του '60 διεύρυνε το περιεχόμενό της με σκοπό τόσο την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων που συνδέονται με την ανάπτυξη όσο και τα περιθώρια της ανάπτυξης αναφορικά με την ανθρώπινη ζωή και την οικονομική δραστηριότητα (Commoner, 1972). Σύμφωνα με αρκετές οικολογικές θεωρήσεις (Serageldin, 1993; WWF, 1993) που σχετίζονται με την βιωσιμότητα, το περιβάλλον συνιστά έναν θεμελιώδη παράγοντα για την διατήρηση της ζωής και των φυσικών πόρων και ως εκ τούτου, πρέπει να διαφυλαχθεί. Επομένως, οι ανανεώσιμοι πόροι πρέπει να προωθηθούν περεταίρω τόσο ως πολιτική πρακτική όσο και από πλευράς τεχνολογικής έρευνας ενώ είναι απαραίτητη η μείωση της επιβάρυνσης του περιβάλλοντος. Όπως γίνεται κατανοητό, η οικολογία παρέχει θεωρητικές επιδράσεις στην έννοια της βιωσιμότητας εξ' ολοκλήρου αναφορικά με περιβαλλοντικά ζητήματα.

Όπως η οικολογία έτσι και η πολιτική οικονομία συνδέεται με την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς αρκετοί θεωρητικοί ανέδειξαν την σημασία που αυτό έχει για την οικονομία και πρότειναν την λήψη μέτρων προς αυτή την κατεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτές τις θεωρήσεις (Perman et al. 1996), η ανάπτυξη δεν νοείται ως μια απλή ταύτιση με την οικονομική μεγέθυνση αλλά ως ένας πιο ευρύς όρος που συμπεριλαμβάνει ζητήματα που αφορούν την οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική και πολιτιστική ευημερία. Υπό αυτό το πρίσμα, ανάπτυξη δεν

σημαίνει αύξηση του πλούτου με κάθε κόστος αλλά οικονομική ανάπτυξη που επιτρέπει την διατήρηση των φυσικών πόρων και την προάσπιση της διαγενεακής δικαιοσύνης, δηλαδή διακοπή της υπονόμευσης της προοπτικής ποιοτικής διαβίωσης των μελλοντικών γενεών. Γι' αυτόν τον λόγο τονίζεται ότι είναι σημαντική η προώθηση του σεβασμού του οικοσυστήματος μέσα από την αναγνώριση των περιβαλλοντικών ορίων από την οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, η πολιτική οικονομία θέτει το ζήτημα της λήψης προληπτικών μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος (Macgillivray, 1995), στα πλαίσια της δημιουργίας ισορροπίας μεταξύ της παραγωγικότητας, της κοινωνικής ισότητας και του σεβασμού στο περιβάλλον. Στο σημείο αυτό, γίνεται εμφανής η προσπάθεια ένταξης των περιβαλλοντικών ζητημάτων σε μια ευρύτερη ατζέντα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, με αποτέλεσμα την σταδιακή διαμόρφωση των τριών πυλώνων της βιωσιμότητας (οικονομικός, κοινωνικός, περιβαλλοντικός).

Η συνεισφορά της κοινωνιολογίας θεωρείται καταλυτική στην διαμόρφωση του σύγχρονου περιεχομένου της βιωσιμότητας. Οι έννοιες που προέρχονται από την κοινωνιολογική σκέψη δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την συζήτηση αναφορικά με τις προοπτικές διαμόρφωσης μιας κοινωνίας που θα διαθέτει τα απαιτούμενα συστατικά για να καταστεί βιώσιμη και ως εκ τούτου, να λειτουργεί προς όφελος του συνόλου των πολιτών, την δεδομένη χρονική στιγμή αλλά και στο μέλλον. Αρκετές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις αναγνωρίζουν ότι κοινωνικές αλλαγές και φυσικό περιβάλλον αποτελούν δυο αλληλοεπηρεαζόμενους παράγοντες (Beck, 1992; O'Neill, 1995) ενώ ταυτόχρονα, συμβάλλουν στην κατανόηση του βαθμού που τα κοινωνικά δυναμικά μπορούν να προάγουν μια κουλτούρα συνεργασίας μεταξύ των τοπικών κοινωνιών ως προς την ισότιμη και βιώσιμη διαχείριση των πόρων, την ανάπτυξη της ικανότητας διαχείρισης νέων αναπτυξιακών μεθόδων και τις προκλήσεις, τα προβλήματα και τις δυνατότητες που αυτές δημιουργούν. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις (OECD, 1996; Welford, 1995; Kaku, 1996), η σύνδεση διεθνών και τοπικών ζητημάτων, η διακοινοτική και ενδοκοινοτική συνεργασία, η προώθηση της συνεχιζόμενης και δια βίου εκπαίδευσης και κατάρτισης ως αναπτυξιακού μοχλού, η εμπορική και επιχειρηματική συνεργασία μαζί με την ανάδραση των καταναλωτών, έχουν ως βασικό μέλημα την δόμηση ενός αναπτυξιακού μοντέλου συνεχώς αξιολογούμενου, ανατροφοδοτούμενου και εξελισσόμενου, με αποτέλεσμα την διαρκή βελτίωση των μεθόδων συνεργασίας και

των συνεπειών τους. Με αυτόν τον τρόπο θεωρείται ότι η έννοια της βιωσιμότητας αποκτά όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά ώστε να επιτύχει την περιβαλλοντικά και ανθρωπιστικά αρμονική, κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη μέσω της βελτίωσης του συνεργατικού πνεύματος και της επικράτησης των αντίστοιχων ιδεών (κουλτούρας) στην κοινωνία.

Μια ακόμα πολύ βασική θεώρηση που συμβάλλει στην προσαρμογή του σύγχρονου περιεχομένου της βιωσιμότητας και προσδίδει ύψιστης σημασίας ρόλο στην περιφερειακή ανάπτυξη, είναι αυτή του χωρικού σχεδιασμού και προγραμματισμού. Στα πλαίσια αυτής της θεώρησης, είναι κυρίαρχη η συνεισφορά του Welford (1995) ο οποίος αναπόδραστα επικεντρώνεται στα περιφερειακά και τοπικά συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης. Η επικέντρωση στην περιφερειοποίηση συνιστά μια σημαντική στροφή από τον κεντρικό σχεδιασμό στον φεντεραλισμό, την αποκέντρωση, την συνεργασία και την δημοκρατική συμμετοχή, που δίνει την ευκαιρία στην υιοθέτηση ολοκληρωμένων λύσεων στα προβλήματα, θέτοντας συγκεκριμένα όρια (πχ περιβαλλοντική προστασία) και στοχεύοντας στην επίτευξη ευημερίας του κοινωνικού συνόλου. Συνακόλουθα, η πραγμάτωση των παραπάνω απόψεων απαιτεί την υιοθέτηση νέων μορφών διακυβέρνησης (Osborne & Goebler, 1992) βασισμένες στην ενίσχυση της δημοκρατίας σε τοπικό επίπεδο και στην αποκέντρωση. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσω της ανάπτυξης των δεξιοτήτων και της δημιουργίας μιας νέας μορφής σύμπραξης μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, μέσα από την οποία θα καλλιεργείται η διοικητική ικανότητα του ιδιωτικού και θα προωθείται η αυτοδιοικητική δημοκρατική διακυβέρνηση σε όλους τους θεσμικούς και κοινωνικούς τομείς (Handy, 1994).

Η έννοια της βιωσιμότητας λοιπόν λαμβάνει στοιχεία από διαφορετικές επιστήμες και θεωρίες ώστε να δημιουργήσει ένα περιεχόμενο που να ανταποκρίνεται πλήρως στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής. Βασικό μέλημα είναι η προώθηση της ευημερίας από όλες τις σκοπιές, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη όλες τις προσεγγίσεις και όλους τους σχετιζόμενους παράγοντες. Σύμφωνα με τον Basiago (1995), η βιωσιμότητα μπορεί να νοηθεί ως η μεθοδολογία της πραγμάτωσης της ιδέας του βιώσιμου πολιτισμού. Η επίτευξη του στόχου αυτού εναπόκειται στην ικανότητα σεβασμού του περιβάλλοντος (Milton, 1996), στην ικανότητα συνεργασίας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο με σκοπό την μέγιστη δυνατή συμμετοχή των διαφορετικών

μερών, την προώθηση της δημοκρατίας και την αντιμετώπιση των υφιστάμενων προβλημάτων που ως συνέπεια θα έχει την ταυτόχρονη επίτευξη οικονομικής ευημερίας και κοινωνικής συνοχής.

2. Περιφερειακή ανάπτυξη

Η έμφαση στην περιφέρεια ως πεδίου οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικής παρέμβασης αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία επιστημονικής διερεύνησης τις τελευταίες δεκαετίες (Cooke & Morgan, 1998; MacLeod & Jones, 1999; Maskell et al., 1998; Morgan, 1997; Scott, 1996; Storper, 1997). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η στροφή στην αποκέντρωση βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τις επιτάσεις της παγκοσμιοποίησης που διαμορφώνει σταδιακά νέα δεδομένα στο πεδίο εφαρμογής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η παγκοσμιοποίηση, ειδικότερα μετά την δεκαετία του '70, έχει οδηγήσει σε ένα πολύ σημαντικό βαθμό, σε απορρύθμιση τις εθνικές κυβερνήσεις, μειώνοντας τον κρατικό έλεγχο στις επενδυτικές δραστηριότητες. Από την άλλη πλευρά, οι περιφέρειες αναδεικνύονται σε βασικά πεδία προώθησης των επενδύσεων μέσα στο περιβάλλον της ταχείας τεχνολογικής εξέλιξης και της κίνησης του κεφαλαίου (Amin & Thrift, 1994; Mckinnon et al., 2002). Γι αυτόν τον λόγο θεωρείται πολύ σημαντική η δραστηριοποίηση των περιφερειών για την προώθηση της καινοτομίας στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, με στόχο την καλλιέργεια των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων που θα επιφέρει θετικά οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα.

Κάνοντας μια αναδρομή στις θεωρήσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη και την προσπάθεια δημιουργίας κανονιστικών πλαισίων, μπορούμε να ανατρέξουμε στην δεκαετία του '60 και στις επηρεασμένες από την νεοκλασική παράδοση προσπάθειες δημιουργίας γενικευμένων μοντέλων χωρικής ανάπτυξης (Smith, 1966). Εν συνεχεία, η περιφερειακή ανάπτυξη εστιάζεται στην ανάπτυξη των υποδομών και την δεκαετία του '70 όταν ξέσπασαν οι πετρελαϊκές κρίσης πραγματοποιείται μια επικέντρωση ως προς την τόνωση της απασχόλησης. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '80 μπορεί να παρατηρηθεί μια στροφή στις περιφέρειες ως τομείς ανάπτυξης και καινοτομίας στα πλαίσια του αυξανόμενου ανταγωνισμού. Την περίοδο αυτή αρχίζει να σχηματίζεται η πεποίθηση ότι είναι αναγκαίο να ενισχυθούν οι περιφέρειες ως προς την καλλιέργεια των ικανοτήτων και των προοπτικών που διαθέτουν, ώστε να πετύχουν με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο την οικονομική άνθιση (Amin & Thrift, 1994; Cooke & Morgan, 1998; Morgan, 1997; Storper, 1997). Η εστίαση σε αυτή την

νέα περιφερειοποίηση βέβαια έχει δεχθεί και την αντίστοιχη κριτική, καθώς για κάποιους δεν είναι αποδεκτή η δόμηση γενικών θεωριών για τον περιφερειακό χώρο (Harvey, 1982, 1985; Paasi, 1991). Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τον περαιτέρω εμπλουτισμό της περιφερειακής ανάπτυξης με ζητήματα που αφορούν τόσο το περιβάλλον όσο και την χρήση πολιτικών εργαλείων ρύθμισης και οικονομικών κινήτρων που οδήγησαν στην μετάβαση σε μια πιο περιεκτική θεώρηση της έννοιας της περιφερειακής ανάπτυξης. Επομένως, η περιφερειακή ανάπτυξη δεν περιορίζεται σε ζητήματα εφαρμογής περιφερειακής πολιτικής με την στενή έννοια αλλά εμπλουτίζεται με τομείς όπως ο περιφερειακός σχεδιασμός, το περιβάλλον, η οικονομική πολιτική, η πολιτική τεχνολογίας και έρευνας και η καινοτομία (Thierstein & Egger, 1998). Ταυτόχρονα, με την εισαγωγή εννοιών όπως η έξυπνη εξειδίκευση, η ανάπτυξη των δεξιοτήτων μέσω της δια βίου και συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης, η περιφερειακή πολιτική έχει ως στόχο την εκμετάλλευση και ενεργοποίηση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, με σεβασμό στο περιβάλλον και υπό τον όρο της προάσπισης της κοινωνικής συνοχής.

Ένας από τους βασικότερους παράγοντες προαγωγής της περιφερειακής ανάπτυξης είναι η στοχευμένη εκπαίδευση και η προώθηση της καινοτομίας, μέσω της εξειδίκευσης. Η προώθηση της γνώσης σε τομείς που αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μιας περιφέρειας αποτελεί την βασική προϋπόθεση για την βιώσιμη ανάπτυξη. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος πρέπει να προωθηθεί η καινοτομία μέσω της έρευνας και της ανάδειξης της γνώσης και της εξειδίκευσης στους ανταγωνιστικούς τομείς (Cooke, 1998; Cooke & Morgan, 1998; Henry & Pinch, 2000; Storper, 1997). Οι θεωρητικοί που ασχολούνται με το συγκεκριμένο ζήτημα έχουν δημιουργήσει μια σχετική ορολογία (περιφέρειες της γνώσης, κοινωνικό κεφάλαιο, θεσμικό εύρος, σχετικά προσόντα, ευέλικτη και έξυπνη εξειδίκευση) που προσπαθεί να περιγράψει την επικέντρωση στην καινοτόμο εκπαίδευση με σκοπό την ανάδειξη ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων (Berry & Glaeser, 2005; Cooke & Morgan, 1998; Glaeser, 2000; Morgan, 1997; Raco, 1999; Shapiro, 2006; Storper, 1997).

Από την δεκαετία του '90 κι έπειτα η καινοτομία αποτέλεσε καθοριστικής σημασίας έννοια ως προς την περιφερειακή ανάπτυξη και αρκετοί μελετητές ανέφεραν επανειλημμένως ότι συνιστά ενδογενή προϋπόθεση για την οικονομική άνθιση

(Freeman, 1994; Hodgson, 1993; Nelson & Winter, 1982). Υπό αυτό το πρίσμα, ο Camagni (1991) και ο Capello (1999) αναδεικνύουν την αναγκαιότητα μιας δυναμικής εκπαιδευτικής διαδικασίας με στόχο την στήριξη της καινοτομίας και της ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών. Για να επιτευχθεί ο βέλτιστος σχεδιασμός της περιφερειακής πολιτικής θεωρήθηκε αναγκαία η έρευνα με σκοπό την συγκριτική μελέτη μεταξύ περιφερειών με κοινά χαρακτηριστικά ώστε να αποτυπωθούν οι καλές πρακτικές αλλά και οι παράγοντες που εμποδίζουν την εκμετάλλευση των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων. Η καινοτομία είναι ο βασικότερος παράγοντας ανάπτυξης καθώς συνιστά το όχημα για την προσαρμογή της εκάστοτε περιφέρειας και των συστατικών στοιχείων της (πχ επιχειρηματικού τομέα), στις αλλαγές (Amin & Cohendet, 1999; Asheim, 1996; Belussi, 1996; Cooke and Morgan, 1998). Συνεπώς, η καινοτομία αποτελεί τον βασικό μοχλό περιφερειακής ανάπτυξης, καθώς συνιστά μια αλληλεπίδραση μεταξύ της τεχνολογίας, των ιδιωτών δρώντων και των περιφερειακών θεσμών, με σκοπό την προώθηση των νέων τεχνολογιών και την καλλιέργεια των αντίστοιχων δεξιοτήτων (Mazzonis, 1989; Morgan, 1997). Ταυτόχρονα, η προώθηση θεσμικής και οργανωτικής καινοτομίας θεωρείται ως βασική προϋπόθεση για την επίτευξη της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης (Storper, 1997), καθώς η τεχνολογική και οργανωτική αλλαγή αποτελούν δυο συγκροτησιακές και αλληλοσχετιζόμενες συνισταμένες της ανάπτυξης.

Όπως προαναφέρθηκε, τα τελευταία χρόνια το κεφάλαιο και οι επενδύσεις κινούνται ευκολότερα διεθνώς σε σύγκριση με το παρελθόν ενώ παράλληλα, το διεθνές εμπόριο αυξάνεται με ραγδαίους ρυθμούς. Αυτή η τάση όμως έχει αναδείξει εθνικές και περιφερειακές ιδιαιτερότητες σχετιζόμενες τόσο με προϊόντα και υπηρεσίες όσο και με τεχνολογικά ζητήματα. Η εξειδίκευση επομένως, λαμβάνει την μορφή οχήματος για την περαιτέρω προώθηση της περιφερειοποίησης. Μετά την περίοδο της μαζικής παραγωγής η περιφέρεια αναδεικνύεται σε θεμελιακή βάση οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Η επιτυχία ενός τέτοιου υποδείγματος βασίζεται στην ύπαρξη πολιτικής βούλησης και οργανωτικού σχεδιασμού και συνίσταται στην τεχνολογική και θεσμική αποκέντρωση που θα ενεργοποιήσουν τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, τα οποία με την σειρά τους θα οδηγήσουν στην περιφερειακή ανάπτυξη. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων δεν είναι τυποποιημένος αλλά μοναδικός-ιδιαιτέρος σε κάθε

περίπτωση και σε αυτή την μοναδικότητα-σπανιότητα συνίσταται η επιτυχία της καινοτομίας του αναπτυξιακού υποδείγματος.

3. Περιφερειακή Διακυβέρνηση

Κατά την αγγλοαμερικανική πολιτική θεωρία ο όρος «κυβέρνηση» χρησιμοποιείται, για να αναφερθεί στους επίσημους θεσμούς της πολιτείας, καθώς και για να επισημάνει την «μοναδικότητα» τους ως προς τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η κυβέρνηση χαρακτηρίζεται από την ικανότητά της ως προς την λήψη αλλά και ως προς την επιβολή των αποφάσεών της. Ειδικότερα, γίνεται κατανοητό ότι αυτός ο όρος χρησιμοποιείται προκειμένου να αναφερθεί στις επίσημες θεσμικές διαδικασίες που λειτουργούν στο επίπεδο του κράτους-έθνους για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την διευκόλυνση της συλλογικής δράσης (Stoker, 1998). Οι θεωρητικές συζητήσεις για τον προσδιορισμό της έννοιας της διακυβέρνησης, προκάλεσαν το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών προς ένα σχέδιο αλλαγής του τρόπου εφαρμογής της. Ως εκ τούτου, η σημασία της έγινε συνώνυμη με αυτήν της κυβέρνησης.

Τα τελευταία χρόνια ο όρος «διακυβέρνηση», χρησιμοποιείται για την ανάδειξη των προβλημάτων που εμφανίζονται λόγω έλλειψης πολιτικού συντονισμού τόσο στην κεντρική όσο και στην αποκεντρωμένη διοίκηση του κράτους (Böcher, 2008). Ωστόσο, στην αυξανόμενη βελτίωση της διακυβέρνησης υπάρχει μια ανακατεύθυνση στην χρήση της καθώς και στην ερμηνεία της. Σύμφωνα με τον Rhodes, η διακυβέρνηση, συνιστά «μια αλλαγή στην έννοια της κυβέρνησης, αναφερόμενη σε μια νέα διαδικασία του τρόπου διακυβέρνησης ή μια μεταβολή των υφιστάμενων κανόνων και αρχών που διέπουν την κοινωνία» (Rhodes, 1996: 652–3).

Στην πολιτική επιστήμη ο όρος αυτός χρησιμοποιείται τόσο για να τονίσει την επίδραση των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων στην άσκηση πολιτικής (Peters & Pierre, 1998) όσο στην κατάδειξη της αλλαγής του τρόπου λήψεως των πολιτικών αποφάσεων, δηλαδή ότι οι πολιτικές αποφάσεις είναι υπό διαπραγμάτευση μεταξύ κρατικών (η κυβέρνηση) και ιδιωτικών φορέων, και στην ανάδειξη νέων τρόπων διακυβέρνησης, που παρεκκλίνουν από τη συμβατική νομοθεσία και τις υπάρχουσες κανονιστικές νόρμες (Eberlein & Kerwer, 2002).

Ο όρος «διακυβέρνηση» επανήλθε στο προσκήνιο και λόγω μίας ακόμα παραμέτρου. Αυτής που θα διαμορφώσει τη σύγχρονη αναπτυξιακή πολιτική για τις αγροτικές περιοχές. Υπήρξε μια «αύξηση της προοπτικής», ειδικότερα σε σχέση με ερευνητικά ερωτήματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη πολιτικών για τις αγροτικές περιοχές (Goodwin, 1998: 6).

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται να υπάρχει κάποια σύγχυση, η οποία δεν εκφράζεται πάντα με σαφήνεια, αναφορικά με τη χρήση της έννοιας της διακυβέρνησης και της κανονιστικές απαιτήσεις για την ορθή περιφερειακή ανάπτυξη. Από τη μία πλευρά, ο όρος «περιφερειακή διακυβέρνηση» χρησιμοποιείται για να αναλύσει τις μορφές πολιτικής διακυβέρνησης που εφαρμόζονται σε περιφερειακό επίπεδο (Rhodes 1996; Goodwin 1998; Edwards et al. 2001; Woods & Goodwin, 2003). Από την άλλη πλευρά, «κρυμμένη» υπό πολιτικές αιτιάσεις, τίθεται η ερμηνεία ως προς τον τρόπο με τον οποίο η περιφερειακή πολιτική θα μπορούσε να είναι περισσότερο αποτελεσματική και αποδοτική (Woods & Goodwin, 2003; OECD, 2006).

Ως εκ τούτου, η «τοπική διακυβέρνηση» γίνεται ακόμη αντιληπτή ως ένα εργαλείο που μπορεί να θεραπεύσει διάφορες θεμελιώδεις προκλήσεις για τον πολιτικό συντονισμό σε ένα σύγχρονο κράτος (όπως αν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει προβλήματα όπως, η παγκοσμιοποίηση και οι υφιστάμενες ελλείψεις σε δημοκρατικούς θεσμούς) (Fürst, 2004).

3.1. Τοπική διακυβέρνηση

Ο όρος «τοπική διακυβέρνηση» χρησιμοποιείται για να τονιστεί μία σειρά νέων και διαφορετικών τρόπων διακυβέρνησης, που συνιστούν την από κοινού άσκηση νέων μορφών περιφερειακής πολιτικής οι οποίες θα είναι σε θέση να στηρίξουν με αποτελεσματικότητα την περιφερειακή ανάπτυξη (Benz & Fürst, 2002).

Αναλογικά με άλλους τομείς της πολιτικής, η αυξημένη χρήση του όρου καταδεικνύει την ανεπάρκεια του πολιτικού συστήματος, για την εξεύρεση βιώσιμης λύσης στα προβλήματα που εκπορεύονται από την έλλειψη πολιτικού συντονισμού σε περιφερειακό επίπεδο. Παράδειγμα αυτών των μεταβολών που επήλθαν εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής κρίσης αποτελεί ο κατακερματισμός του

κοινωνικού ιστού που συνέβαλε στην αλλοτρίωση των κοινωνικών θεσμών. Επιτακτική ανάγκη, ως αντίδραση σε αυτές τις προκλήσεις, αποτελεί η έναρξη διαβουλεύσεων για την διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικών που θα συμβάλλουν στην ενίσχυση του θεσμού των περιφερειών (Rhodes, 1996; 1997; Fürst, 2004).

Η οικονομική κρίση οδήγησε στην διαμόρφωση νέων συνθηκών στην λειτουργία του κράτους. Ως εκ τούτου, για να είναι βιώσιμη η περιφερειακή ανάπτυξη θα πρέπει να εξευρεθούν νέες μορφές χρηματοδότησης εκτός του κρατικού προϋπολογισμού, σε περιφερειακό επίπεδο. Παράδειγμα μιας τέτοιας πρακτικής αποτελεί η Γερμανία, στην οποία επικρατεί η αντίληψη ότι η περιφερειακή διακυβέρνηση, που συνεπάγεται την εξεύρεση εναλλακτικών πόρων σε περιφερειακό επίπεδο, αποτελεί την κατάλληλη στρατηγική προσέγγιση για μία επιτυχημένη περιφερειακή πολιτική.

3.2. Αύξηση αρμοδιοτήτων των περιφερειών

Η περιφερειακή διακυβέρνηση ενισχύει τις αρμοδιότητες της περιφέρειας στο επίπεδο του πολιτικού συντονισμού και της λήψης αποφάσεων. Αυτή η διαδικασία έχει ως στόχο την ενίσχυση της αυτοδιοίκησης, που βασίζεται στις δυνατότητες που προκύπτουν από την οργάνωση των δικτύων των περιφερειακών φορέων, καθώς και στην διαχείριση των οικονομικών και φυσικών πόρων της κάθε περιοχής. Οι συζητήσεις σχετικά με αυτόνομη περιφερειακή ανάπτυξη (Bruckmeier, 2000) αντικατοπτρίζονται στην έννοια της περιφερειακής διακυβέρνησης. Προς την ολοκλήρωση του σχεδιασμού και της επίτευξης αυτόνομων, αυτοδιοικούμενων δικτύων, επιβεβλημένη είναι η ανάγκη για την από κοινού συμμετοχή όλων των φορέων-δρώντων-διαμορφωτών πολιτικής (policy makers) που συμβάλλουν στον σχεδιασμό και στην διαμόρφωση των περιφερειακών πολιτικών (Goodwin, 1998).

Αυτή η μορφή της «αυτοδιοίκησης-αυτοδιαχείρισης (self-steering) αγγίζει τις αρχές της ελεύθερης βούλησης και της άτυπης θεσμοθέτησης και ενσωμάτωσης της διατομεακής συνεργασίας μεταξύ πολιτικών φορέων, διοίκησης, πολιτών και οικονομικών και κοινωνικών εταίρων» (Fürst, 2004: 48). Υπό το πρίσμα αυτής της θεώρησης, η περιφερειακή διακυβέρνηση προσβλέπει στην ενεργό και συλλογική συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική διαδικασία, που σαν στόχο έχει την ενίσχυση

των αναπτυξιακών προοπτικών προς την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους (Benz et al. 2000; Knieling, 2004).

Υπό αυτή την οπτική, η περιφερειακή ανάπτυξη δεν περιορίζεται στα πλαίσια του κρατικού μηχανισμού με την στενή έννοια του όρου. Αντιθέτως, ο ρόλος του κεντρικού κράτους τείνει προς την κατεύθυνση της θέσπισης κινήτρων για την ενεργοποίηση των αυτοδιοικούμενων περιφερειακών αρμοδιοτήτων, όπως για παράδειγμα τον σχεδιασμό προγραμμάτων εναλλακτικών μορφών χρηματοδότησης, πέραν του κρατικού προϋπολογισμού.

3.3. Διατομεακή συνεργασία μέσω περιφερειακών δικτύων και εταιρικών σχέσεων

Η προοπτική των δικτύων και οι συνεργασίες μεταξύ των περιφερειακών φορέων κρίνονται ως κεντρικής σημασίας ζητήματα για την ανάδειξη της περιφερειακής διακυβέρνησης (Goodwin, 1998; Edwards et al. 2001; Diller, 2002; Fürst, 2002; von Löwis et al. 2005). Η ανάπτυξη αυτών συμβάλει στην συνεργασία μεταξύ των τοπικών φορέων και κυβερνητικών παραγόντων, αποσκοπώντας στην δημιουργία ενός κοινού φορέα συγκέντρωσης και διαχείρισης οικονομικών πόρων. Η εξεύρεση πόρων υπό αυτό το πρίσμα, «είναι ένας συνδυασμός κονδυλίων που θα προέρχονται από τον κρατικό προϋπολογισμό, τον ιδιωτικό τομέα (μέσω των δημοτικών τελών) καθώς και από την εξεύρεση εκείνων των κινήτρων που θα συμβάλουν στην ενίσχυση των δωρεών προς τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης» (Edwards et al., 2001: 289). Αυτού του είδους η συνεργασία, θα συμβάλει στην ενεργοποίηση της επονομαζόμενης «ενδογενούς (endogenous) ανάπτυξης» (Edwards et al 2001: 289). Επιπροσθέτως, το δίκτυο περιφερειακής διακυβέρνησης δύναται να περιλαμβάνει οριζόντια (σε περιφερειακές συμπράξεις) και κάθετη διάσταση (ανάπτυξη συνεργασίας των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης και κρατικών παραγόντων που θα βασίζονται στην αρχή της Ε.Ε για εταιρικές σχέσεις της διαρθρωτικής πολιτικής). Η δομή των περιφερειακών δικτύων θα μπορούσε να είναι διαφορετική, έναντι της «παραδοσιακής» κρατικής δομής, και να εστιάζει στην συνεργασία και την συμβολή τόσο των δημοσίων φορέων όσο και των ιδιωτικών παραγόντων προς όφελος αυτής. Τα άτομα και οι ομάδες που συμμετέχουν σε αυτά θα διακρίνονται για την οριζόντια συνεργασία τους προς την επίλυση πρακτικών ζητημάτων χωρίς την ύπαρξη

ιεραρχικών διακρίσεων-δομών. Υποκινούμενοι από το κοινό όραμά τους για την ολοκλήρωση θεμελιωδών περιφερειακών ζητημάτων ενδυναμώνουν τις σχέσεις τους και εργάζονται από κοινού με αμοιβαία εμπιστοσύνη και συγκατάθεση (Ray, 2000; Moseley, 2003). Σε παρόμοια κατεύθυνση, οι Fürst & Schubert αναφέρουν ότι «η συνεργασία ανάμεσα στην πολιτική, την οικονομία, τους κοινωνικούς φορείς και την επιστήμη για την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών απαιτείται κατά τις σύνθετες διαδικασίες αναδιάρθρωσης στις περιφέρειες» (Fürst & Schubert, 1998: 353). Τα περιφερειακά δίκτυα καταδεικνύουν το πλήρες δυναμικό τους μόνο όταν τα μέλη τους καταφέρουν να αντιμετωπίζουν τους άλλους ως εταίρους και να κατευθύνουν τις διαδικασίες επίλυσης των εκάστοτε προβλημάτων υπό τον όρο της αμοιβαιότητας (Benz & Fürst, 2002). Η καταλληλότητα των δικτύων στην περιφερειακή διακυβέρνηση οφείλεται στο γεγονός ότι τα δίκτυα είναι μη-ιεραρχικές πολιτικές μονάδες. Είναι σε θέση δηλαδή, να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την διαμόρφωση και παραγωγή πολιτικών οι οποίες θα είναι ανεξάρτητες των κρατικών παρεμβάσεων (Böcher, 2008). Επιπροσθέτως, τόσο τα δίκτυα όσο και άλλες κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται στην εμπιστοσύνη είναι σε θέση να παράγουν πιο αποτελεσματικά συλλογικά αποτελέσματα. Ο Braun (1999: 260) βλέπει τον «αυτό-συντονισμό ως μια πιο αποδοτική μορφή συντονισμού έναντι των ιεραρχικών δομών και των κανόνων της αγοράς». Αυτή η αντίληψη συνηγορεί υπέρ μιας συντονισμένης αποκεντρωμένης διοίκησης που θα συμβάλλει στην περιφερειακή συνεργασία των φορέων μέσω της περιφερειακής διακυβέρνησης και αναδεικνύει ότι η βελτίωση των κοινωνικοοικονομικών και οικολογικών συνθηκών σε περιφερειακό επίπεδο εξαρτάται από τις συλλογικές προσπάθειες των περιφερειακών φορέων. Με αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται ως εφικτή η προώθηση καινοτόμων δράσεων που θα τροφοδοτήσουν την διαμόρφωση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων σε περιφερειακό επίπεδο, με αποτέλεσμα την διάνοιξη αναπτυξιακής προοπτικής.

4. Ο ρόλος της έξυπνης εξειδίκευσης

1.1. Βασικές Επισημάνσεις

Η εστίαση στην σημασία των περιφερειών ως προς την προώθηση της ανάπτυξης και της ευημερίας των τοπικών οικονομιών ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο με την υιοθέτηση του όρου της έξυπνης εξειδίκευσης από την Ευρωπαϊκή Ένωση (European Commission, 2010), η οποία την καθιστά ως βασική έννοια για την περιφερειακή πολιτική και την προώθηση της καινοτομίας με στόχο την ανάπτυξη (ένταξη στην στρατηγική «Ευρώπη 2020»). Η έννοια της καινοτομίας βρίσκεται σε περίοπτη θέση αναφορικά με τις προϋποθέσεις επίτευξης της έξυπνης εξειδίκευσης. Στην πραγματικότητα, ο όρος «έξυπνη εξειδίκευση» αναφέρεται σε μια περιφερειακή πολιτική που στόχο έχει την επίτευξη της ανάπτυξης μέσω της προώθησης της καινοτομίας. Ως εκ τούτου, εμφανίζει αρκετά κοινά σημεία με την παραδοσιακή πολιτική για τις επιχειρήσεις και την καινοτομία ωστόσο το στοιχείο που την διακρίνει, είναι η ανακάλυψη και η παραγωγή γνώσης και πληροφοριών μέσω της αγοράς και των ιδιωτικών επιχειρήσεων για την υιοθέτηση νέων δραστηριοτήτων και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων από το κράτος, με στόχο την ενίσχυση όσων πραγματικά διαθέτουν καινοτόμο προοπτική (Hausmann & Rodrick 2003). Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η έννοια αυτή είναι απολύτως σύμφωνη με το πνεύμα που αναπτύσσεται από την δεκαετία του '90 κι έπειτα και το οποίο πρεσβεύει την προώθηση της καινοτομίας και της γνώσης σε περιφερειακό επίπεδο ως μόνη διέξοδο για να ανταποκριθούν οι εκάστοτε περιφερειακές οικονομίες στο διαρκώς διευρυνόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον. Συνεπώς, βασικός στόχος της έξυπνης εξειδίκευσης δεν είναι άλλος από την χάραξη ενός πλαισίου πολιτικών που θα αποσκοπούν στην ενδυνάμωση της καινοτομίας και την ανάπτυξη της επιστημονικής και τεχνολογικής εξειδίκευσης, μέσω της θετικής παρέμβασης ως προς την απελευθέρωση της επιχειρηματικότητας που αποτελεί βασική συνισταμένη για την επίτευξη της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης (OECD, 2013).

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (2013: 18-19), η έννοια της έξυπνης εξειδίκευσης υπό το πρίσμα της πολιτικής πρακτικής, αποτελεί ένα καινοτόμο αναπτυξιακό υπόδειγμα, καθώς αναφέρεται σε μια διαδικασία προώθησης πρωτοποριακών ανακαλύψεων που

η κατεύθυνσή τους δεν καθορίζεται εξ' ολοκλήρου από το κράτος αλλά είναι αποτέλεσμα «διάδρασης μεταξύ του κρατικού και του ιδιωτικού τομέα». Η διάδραση αυτή συνίσταται αφενός στην διάνοιξη των προϋποθέσεων για την παραγωγή νέων πληροφοριών από την πλευρά του κράτους, αφετέρου στην διαδικασία παραγωγής νέων πληροφοριών και δραστηριοτήτων από τον ιδιωτικό τομέα. Ταυτόχρονα, η έννοια συμπεριλαμβάνει την λήψη πρωτοβουλιών για την βελτίωση του συντονισμού και της συνεργασίας μεταξύ των περιφερειών και των εθνικών κυβερνήσεων. Επομένως, γίνεται σαφές ότι η ενθάρρυνση της εξειδίκευσης δεν έχει προκαθορισμένο χαρακτήρα, στα πλαίσια της έννοιας της έξυπνης εξειδίκευσης, αλλά προωθείται ένα σύστημα εξειδικευμένων διαφοροποιήσεων που προωθεί τόσο τον απρόσμενο χαρακτήρα της καινοτομίας όσο και την διαφοροποίησή της με σκοπό την δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Βέβαια, για να στεφθεί με επιτυχία ένα τέτοιο αναπτυξιακό υπόδειγμα, είναι αναγκαίο οι διαμορφωτές πολιτικής να παράγουν πολιτικές εμπειρικά τεκμηριωμένες και μετά από αναλυτική αξιολόγηση των υφιστάμενων δεδομένων. Τόσο η αξιολόγηση όσο και η ευελιξία στην χάραξη πολιτικής μπορούν να συνεισφέρουν στην αποτελεσματική προώθηση της καινοτομίας. Επομένως, η ύπαρξη κριτηρίων αξιολόγησης και ο σαφής καθορισμός μετρήσιμων στόχων αποτελούν θεμελιώδεις αρχές για την έξυπνη εξειδίκευση ώστε να μπορεί να προωθηθεί απρόσκοπτα η επιχειρηματικότητα και η επιστημονική και ερευνητική αριστεία.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (European Commission, 2010) χρησιμοποιεί την έννοια της έξυπνης εξειδίκευσης για τον προγραμματισμό της περιφερειακής στρατηγικής καινοτομίας στοχεύοντας στην ανακατεύθυνση των δημόσιων πόρων για την ενίσχυση των καινοτόμων πρακτικών που παρέχουν αναπτυξιακή προοπτική. Ταυτόχρονα, η στρατηγική αυτή αναδεικνύει τις δυνατότητες που ενυπάρχουν σε μια περιφέρεια μέσω της προώθησης των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων και της συμμετοχής όλων των ενδιαφερόμενων δρώντων. Έτσι, ενθαρρύνεται η υιοθέτηση διοικητικών καινοτομιών που συμβάλλουν στην γενικότερη αναπτυξιακή προσπάθεια της περιφέρειας ενισχύοντας την συμμετοχικότητα, την διαβούλευση και την διάδραση όλων των δρώντων και διευρύνοντας το περιθώριο ελιγμών στα πλαίσια της ανάδειξης των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων. Επιπροσθέτως, η νέα Πολιτική Συνοχής θέτει την έξυπνη εξειδίκευση στον πυρήνα της περιφερειακής πολιτικής καθώς στο πλαίσιο της *ex ante conditionality* κάθε κράτος-μέλος και περιφέρεια

πρέπει να υλοποιήσει μια σαφή στρατηγική για την έξυπνη εξειδίκευση για να έχει την δυνατότητα να λάβει χρηματοδότηση από τα διαρθρωτικά ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η θεωρία της έξυπνης εξειδίκευσης συνδέει την γνώση με ιεραρχημένες οικονομικές δραστηριότητες σε κάθε περιφέρεια με σκοπό την αύξηση του επιπέδου του ανταγωνισμού μέσα στην παγκόσμια οικονομία.

Ως εκ τούτου η έξυπνη εξειδίκευση:

- ✓ Δημιουργεί συνδέσεις μεταξύ της έρευνας και της καινοτομίας με την οικονομική ανάπτυξη και την εξεύρεση νέων μεθόδων για την προώθησή της, όπως οι ανακαλύψεις από την πλευρά των επιχειρήσεων και χαράσσει προτεραιότητες μέσω της συνεργασίας των κεντρικών φορέων χάραξης πολιτικής και των τοπικών φορέων.
- ✓ Η εξωστρέφεια είναι ένα από τα βασικά στοιχεία που προωθούνται από την συγκεκριμένη στρατηγική, ωθώντας τις περιφέρειες να καταστούν φιλόδοξες αλλά ταυτόχρονα ρεαλιστικές ως προς τους στόχους τους, συνδέοντας παράλληλα το τοπικό παραγωγικό δυναμικό με διαδικασίες παραγωγής γνώσης.

Εξειδικεύοντας σε επίπεδο Περιφέρειας Κρήτης, ο σχεδιασμός της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης διαρθρώνεται ως εξής (Περιφέρεια Κρήτης, 2015):

- Ανάλυση του περιφερειακού παραγωγικού συστήματος και δυναμικού έρευνας και καινοτομίας
- Ανάπτυξη οράματος και στρατηγικών στόχων για την έξυπνη ανάπτυξη στην περιφέρεια
- Επιλογή περιορισμένου αριθμού προτεραιοτήτων για την περιφερειακή ανάπτυξη
- Αποτύπωση κατάλληλου μείγματος πολιτικών και κοστολογημένου σχεδίου δράσης.
- Δημιουργία αποτελεσματικής και ρεαλιστικής διακυβέρνησης της RISCrete
- Δημιουργία μηχανισμού συνεχούς παρακολούθησης και αξιολόγησης της RISCrete μέσω της υιοθέτησης των σχετικών δεικτών

Ως εκ τούτου, η Στρατηγική Έξυπνης Εξειδίκευσης της Περιφέρειας Κρήτης στοχεύει αφενός στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων που δημιουργούν η καινοτομία και η επιστημονική γνώση, ως προς την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της περιφερειακής οικονομίας και αφετέρου στην δημιουργία πλαισίου αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών ζητημάτων ώστε να καταστεί μοχλός βιώσιμης ανάπτυξης και οικονομικής ευημερίας.

Τέσσερις είναι οι τομείς προτεραιότητας που αναδεικνύονται ως προς την προώθηση της έξυπνης εξειδίκευσης σε επίπεδο Περιφέρειας Κρήτης. Αυτοί είναι:

1. Ο αγροδιατροφικός
2. Ο πολιτιστικός - τουριστικός
3. Ο περιβαλλοντικός
4. Ο τομέας της γνώσης.

Πιο συγκεκριμένα, ο αγροδιατροφικός τομέας αναφέρεται στις δραστηριότητες πρωτογενούς χαρακτήρα όπως η καλλιέργεια/εκτροφή, η μεταποίηση/τυποποίηση και διακίνηση/εμπορία αγροτικών προϊόντων. Η έξυπνη εξειδίκευση επιβάλλει την αξιοποίηση της επιστημονικής γνώσης για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των εν λόγω κλάδων μέσω της υιοθέτησης καινοτόμων πρακτικών ώστε τα προϊόντα να είναι οικονομικά ανταγωνιστικά, ποιοτικά και ασφαλή.

Ο πολιτιστικό-τουριστικός τομέας αναφέρεται σε δραστηριότητες που συγκαταλέγονται στον τομέα του τουρισμού (προσέλκυση, υποδοχή, φιλοξενία, μετακίνηση, διατροφή, ψυχαγωγία και περιήγηση των επισκεπτών του νησιού) και στον τομέα του πολιτισμού (προστασία - ανάδειξη και προβολή των πολιτιστικών πόρων, ενίσχυση και διευκόλυνση της επισκεψιμότητας των μνημείων – μουσείων, διασύνδεση των πολιτιστικών πόρων με την κοινωνία και την τοπική οικονομία, ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων διεθνούς εμβέλειας και υψηλής προστιθέμενης αξίας).

Η έξυπνη εξειδίκευση στοχεύει στην προώθηση της καινοτομίας και της γνώσης ώστε να αναβαθμιστούν οι τουριστικές υπηρεσίες μέσω της υιοθέτησης των νέων

τεχνολογιών, να αξιοποιηθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Κρήτης ώστε να αναπτύξουν και να προωθήσουν το τουριστικό προϊόν και να προβάλλουν με αποτελεσματικό τρόπο την πολιτιστική κληρονομιά του νησιού ώστε να διασυνδεθεί με την κοινωνία και την οικονομία.

Στον περιβαλλοντικό τομέα η αξιοποίηση της καινοτομίας και της επιστημονικής γνώσης έχουν ως βασικό γνώμονα την προστασία του περιβάλλοντος και την αντιμετώπιση των αντίστοιχων περιβαλλοντικών κινδύνων κι την προώθηση πράσινων μορφών ανάπτυξης που θα βοηθήσουν τόσο την τοπική κοινωνία και οικονομία όσο και την ίδια την βιοποικιλότητα. Επομένως, στον τομέα της ενέργειας είναι σημαντικό να αξιοποιηθούν οι Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας ώστε να προσδώσουν υψηλά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης και να προστατεύσουν το περιβάλλον. Ταυτόχρονα, δράσεις τόσο για την βιώσιμη διαχείριση των υδάτινων πόρων όσο και για την διαχείριση των απορριμμάτων μπορούν να τονώσουν την οικονομία και την καινοτόμο επιχειρηματικότητα καθώς συνδέονται άρρηκτα με την υιοθέτηση μορφών πράσινης τεχνολογίας αλλά και δράσεων σε επίπεδο διακυβέρνησης που συμβάλλουν στην προώθησή τους (βλέπε: Ostrom, 2002).

Όπως διαφαίνεται από τον στρατηγικό σχεδιασμό της Περιφέρειας Κρήτης οι προτεραιότητες ως προς τις παρεμβάσεις για την προώθηση της δημιουργίας μιας κοινωνίας της γνώσης εστιάζονται στην ενίσχυση της επιστημονικής αριστείας στα ερευνητικά και ακαδημαϊκά ιδρύματα της Κρήτης μέσω της ενίσχυσης των υποδομών έρευνας αλλά και την διευκόλυνση της έρευνας σε τεχνολογίες γενικής εφαρμογής. Ταυτόχρονα, καθίσταται στρατηγικής σημασίας στόχος η ενίσχυση, μέσω χρηματοδότησης και τεχνικής υποστήριξης, της επιχειρηματικότητας των νέων επιστημόνων σε τομείς των αναδυόμενων τεχνολογιών και η προσέλκυση επενδύσεων μέσω της δημιουργίας ηλεκτρονικών δικτύων ανάπτυξης των επενδυτικών μηχανισμών. Επιπροσθέτως, καθίσταται απαραίτητη η προσέλκυση εκπαιδευτικών υπηρεσιών που θα αναπτύξουν τις προοπτικές αξιοποίησης των τεχνολογικών και εκπαιδευτικών δυνατοτήτων ενώ ταυτόχρονα θα δημιουργήσουν ένα επιστημονικό δίκτυο που θα διευκολύνει την εκπαιδευτική και ερευνητική δραστηριότητα στην Περιφέρεια Κρήτης, με θετικές μακρόπνοες κοινωνικο-οικονομικές προοπτικές. Αυτές οι δραστηριότητες δεν μπορούν να καταστούν

επιτυχημένες αν δεν δημιουργηθεί ένα πλαίσιο ανάπτυξης των δεξιοτήτων τόσο στον τομέα επιχειρηματικό όσο και στον διακυβερνητικό τομέα.

1.2. Κάθετες και οριζόντιες πολιτικές για την επίτευξη της έξυπνης εξειδίκευσης

Σε επίπεδο πρακτικής εφαρμογής, η έξυπνη εξειδίκευση μεταφράζεται κυρίως σε κάθετες περιφερειακές πολιτικές, που είναι στοχευμένες τόσο ως προς την προσφορά όσο και ως προς την ζήτηση καινοτομίας, σε θεωρητικό αλλά και πρακτικό επίπεδο (αφομοίωσή της από την αγορά). Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις ελλείπουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις και δυνατότητες με αποτέλεσμα να ελλοχεύει ο κίνδυνος της αποτυχίας. Ως εκ τούτου, η έξυπνη εξειδίκευση δεν στοχεύει μόνο στον εντοπισμό των δυσλειτουργιών που παρακωλύουν την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος, αλλά κυρίως στην εξεύρεση άμεσων και αποτελεσματικών λύσεων που θα τις εξαλείψουν. Σχετικές εμπειρικές μελέτες του σχεδιασμού κρατικών πολιτικών αναφέρουν ότι σε κάποιες περιφέρειες είναι αναγκαία η εφαρμογή οριζόντιων πολιτικών ενώ κάποιες άλλες εμφανίζουν δυσκολίες στην οικοδόμηση στρατηγικών ικανοτήτων. Ο εντοπισμός τους όμως, η εμπειρική τεκμηρίωση των αδυναμιών και ο σχεδιασμός πολιτικών αντιμετώπισής τους αποτελεί το βασικό μέλημα της έξυπνης εξειδίκευσης που θα ανοίξει τον δρόμο στην καλλιέργεια της καινοτομίας και συνακόλουθα, στην προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας (McCann & Ortega-Argiles, 2011; OECD, 2013).

1.3. Η σύνδεση της έξυπνης εξειδίκευσης με την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη

Η έξυπνη εξειδίκευση επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στην επίτευξη περιφερειακής αναπτυξιακής προοπτικής, καθώς οι περιφέρειες αποτελούν το έδαφος εφαρμογής καινοτόμων πολιτικών από τους διαμορφωτές πολιτικής, που σκοπεύει στην βελτίωση των οικονομικών δεικτών και την προσέλκυση περαιτέρω και ενίοτε, εναλλακτικών μορφών χρηματοδότησης.

Η περιφέρεια αποτελεί το προσφορότερο πεδίο προώθησης της καινοτομίας και συνακόλουθα, της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή την υπόθεση επιβεβαιώνουν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ σχετικά με την αποτελεσματικότητα εφαρμογής επιλεγμένων περιφερειακών πολιτικών για την καινοτομία (OECD, 2013). Τόσο οι εφαρμογή του

προγράμματος δημοσίων επενδύσεων όσο και οι καινοτόμες πρακτικές φαίνεται ότι εφαρμόζονται αποτελεσματικότερα σε περιφερειακό παρά σε εθνικό επίπεδο. Βέβαια, είναι αξιοσημείωτο ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές τόσο σε περιφερειακό όσο και σε εθνικό επίπεδο ενώ κάποιες περιφέρειες εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις από τον εθνικό μέσο όρο (πχ Καταλονία στην Ισπανία). Επομένως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα κάποιων περιφερειών κρίνεται τόσο από την μορφή διακυβέρνησης αλλά και από παράγοντες όπως η υφιστάμενη οικονομική διάρθρωση και το επίπεδο εξειδίκευσης στις επιχειρήσεις, την έρευνα και την εκπαίδευση (OECD, 2011).

Επομένως, κρίνεται αναγκαία η προώθηση της έξυπνης εξειδίκευσης σε περιφέρειες οι οποίες υστερούν σε τεχνολογικές δομές και καινοτομία, χρησιμοποιώντας τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που διαθέτουν ή που είναι πρόσφορο να δομήσουν, ώστε να ισχυροποιηθούν απέναντι στις υπόλοιπες περιφέρειες. Η βασική πρόκληση για τις περιφέρειες είναι ο τρόπος μέσω του οποίου θα επικεντρώνονται τόσο στον προσδιορισμό, όσο και στην ανάπτυξη εκείνων των δραστηριοτήτων ή των τομέων δράσης ώστε να δίδονται τα απαιτούμενα εχέγγυα για την ανάπτυξη της καινοτομίας, που θα δημιουργήσει στο μέλλον εκείνες τις υποδομές που θα προσδώσουν συγκριτικά πλεονεκτήματα (Foray, et al. 2011; Boschma, et al. 2013).

Αυτό που πρακτικά προτείνεται μέσα από την έννοια της έξυπνης εξειδίκευσης είναι ο οικονομικός μετασχηματισμός των περιφερειών μέσα από μια στρατηγική σύνδεσης πρακτικής και στόχων, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση μιας εξειδικευμένης, διαφοροποιημένης και μοναδικής θέσης στην αγορά. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται η σύνδεση των οικονομικών στόχων με τον κοινωνικό και περιβαλλοντικό πυλώνα, υιοθετώντας στην πράξη την θεώρηση περί των τριών πυλώνων της βιωσιμότητας. Όλοι αυτοί οι στόχοι δεν μπορούν να επιτευχθούν χωρίς την από κοινού συμμετοχή όλων των δρώντων στην διαμόρφωση της στρατηγικής. Μια καλή πρακτική διάδρασης δημοσίου και ιδιωτικού σύμφωνα με το παραπάνω υπόδειγμα διακρίνεται στην περιφέρεια BrainPort της Ολλανδίας όπου το μοντέλο διοίκησης βασίζεται στην συμμετοχή της κυβέρνησης, των πανεπιστημίων και των επιχειρήσεων, στον σχεδιασμό της περιφερειακής πολιτικής για την ενίσχυση της οικονομίας και της καινοτομίας βάση διαμόρφωσης (OECD, 2013).

5. Προς μια Βιώσιμη Περιφερειακή Ανάπτυξη

Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις προαναφερθείσες θεωρητικές προσεγγίσεις που σχετίζονται με τα ζητήματα της βιωσιμότητας, της καινοτομίας, της περιφερειακής ανάπτυξης και της περιφερειακής διακυβέρνησης, το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα αποσκοπεί στην διερεύνηση των συγκεκριμένων εννοιών στο πεδίο της Περιφέρειας Κρήτης ώστε να προταθεί ένα συγκεκριμένο στρατηγικό πλαίσιο που θα αναδεικνύει τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της περιοχής και θα τα χρησιμοποιεί προς όφελος της οικονομίας και της κοινωνίας χωρίς να υπονομεύει το περιβάλλον. Σαφέστατα, ο βασικός πυρήνας όλων αυτών εδράζεται στην δυνατότητα ενός αποτελεσματικού και ευέλικτου μοντέλου διακυβέρνησης που θα μπορεί να καλλιεργεί την έρευνα, την εξειδίκευση και την καινοτομία μέσα στα πλαίσια των εννοιών που αναλύθηκαν.

Είναι γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ήδη διαγνώσει κάποιες από τις αδυναμίες και έχει αναλάβει πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης. Ως εκ τούτου και υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεων αυτής στην ορθή λειτουργία των περιφερειών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έθεσε συγκεκριμένους στόχους για την επίτευξη μιας βιώσιμης κοινωνικής οικονομίας της αγοράς στο πλαίσιο της στρατηγικής για την Ευρώπη 2020 (EU 2020), με στρατηγικούς πυλώνες την καινοτομία, την αειφόρο ανάπτυξη και την προώθηση μεγαλύτερων επιπέδων απασχόλησης, που στην ουσία αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Η συγκεκριμένη στρατηγική εμπεριέχει την πρωτοβουλία «Ένωση Καινοτομίας», η οποία αποτελεί την βάση για την δημιουργία μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για την επίτευξη υψηλών επιπέδων καινοτομίας. Αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της εξεύρεση καινοτόμων και βιώσιμων αναπτυξιακών λύσεων, καθιστώντας δηλαδή την έξυπνη εξειδίκευση ως βασικό πυρήνα προώθησης αυτών των στόχων.

Στο πλαίσιο αυτό, τόσο οι εθνικές όσο και οι περιφερειακές στρατηγικές έρευνας και καινοτομίας με σκοπό την προώθηση της έξυπνης εξειδίκευσης (RIS3), είναι τοπικά προσανατολισμένες στρατηγικές οικονομικού μετασχηματισμού που βασίζονται στους εξής άξονες:

1. Υποστήριξη των επενδύσεων σε σημαντικές εθνικές/περιφερειακές προτεραιότητες που εστιάζονται στην προώθηση της ανάπτυξης που βασίζεται στην γνώση
2. Εστιάζονται στα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα και στις δυνατότητες αριστείας σε επίπεδο κεντρικής αλλά και περιφερειακής πολιτικής
3. Προωθούν την τεχνολογική καινοτομία και στοχεύουν στην τόνωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας
4. Συμμετέχουν όλοι οι ενδιαφερόμενοι δρώντες μέσω μιας διαδικασίας bottom up που χρησιμοποιεί την διαδικασία συνεχούς επιχειρηματικής ανακάλυψης με στόχο την προώθηση της καινοτομίας και του πειραματισμού.
5. Περιλαμβάνουν συστήματα παρακολούθησης και αξιολόγησης μέσω της χρησιμοποίησης σχετικών δεικτών

Ως εκ τούτου, οι προτεραιότητες τίθενται στους τομείς που υφίστανται δυνατότητες ανάπτυξης και εξειδίκευσης της τοπικής οικονομίας ώστε να προσελκύσουν επενδύσεις στους τομείς της γνώσης, της έρευνας και της επιχειρηματικότητας. Αυτή η στρατηγική έχει ως απώτερο σκοπό την ουσιαστική αναβάθμιση του συνόλου των σχετικών τομέων, με απώτερο σκοπό την επίτευξη της ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής ως επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης και της εκμετάλλευσης των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων που υφίστανται.

Είναι γεγονός όμως ότι όπως προαναφέρθηκε, τόσο η έννοια της βιωσιμότητας όσο και αυτή της περιφερειακής ανάπτυξης διακρίνονται από συνθετότητα που εδράζεται στην ύπαρξη διαφορετικών αλληλοσυνδεόμενων εννοιών που συγκροτούν το περιεχόμενό τους. Η βιωσιμότητα αποτελεί μια έννοια που συνδέει την κοινωνία και την οικονομία με το φυσικό περιβάλλον, σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός αρμονικού πλαισίου εξέλιξης στο οποίο δεν θα υπονομεύεται κανένας από τους τρεις αυτούς τομείς αλλά αντιθέτως, η συνεργασία μεταξύ των συνδεόμενων φορέων θα οδηγήσει σε κοινά επωφελείς λύσεις. Η περιφερειακή ανάπτυξη αναφέρεται κυρίως σε περιφερειακά ζητήματα που εμπεριέχουν διάφορους παράγοντες, με σημαντικότερους, τον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον περιβαλλοντικό. Ταυτόχρονα, η εφαρμογή της περιφερειακής πολιτικής εναπόκειται στους περιφερειακούς θεσμικούς παράγοντες αλλά δεν πρέπει να παραλειφθεί η σημασία πολλών και διαφορετικών πολιτικών όπως η εκπαιδευτική, η πολιτική υποδομών και

η αγροτική πολιτική. Επομένως, γίνεται εμφανές ότι η έννοια της βιωσιμότητας χαρακτηρίζεται από περισσότερη ευρύτητα ενώ η περιφερειακή πολιτική μπορεί να έχει κοινές μεθόδους επίτευξης των στόχων, αναφέρεται όμως σε συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια, με συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες και – εν πολλοίς - εξειδικευσιμες δυνατότητες.

Η αποτελεσματική σύνθεση των παραπάνω εννοιών καθορίζεται από την δυνατότητα ένταξης του ευρέως θεωρητικού περιεχομένου της έννοιας της βιωσιμότητας στο συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο της περιφερειακής πολιτικής. Για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός είναι απαραίτητη η εμπειρική διερεύνηση αναφορικά τόσο με την δυνατότητα ανάπτυξης επιλεγμένων ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων όσο και με τα προβλήματα που ενυπάρχουν στον τρόπο διακυβέρνησης και στην δυνατότητα διεύρυνσης των ανταγωνιστικών δυνατοτήτων των περιφερειακών δρώντων. Ακριβώς αυτή είναι η πρόκληση μιας καινοτόμου περιφερειακής πολιτικής.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Amin, A. & Cohendet, P. (1999), “Learning and adaptation in decentralised business networks”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 17: 87-104.
- Amin, A. & Thrift, N. (1994), Living in the global, in: Amin, A. & Thrift, N. (eds.), *Globalisation, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1-22.
- Asheim, B. T. (1996), “Industrial districts as ‘learning regions’: a condition for prosperity”, *European Planning Studies* 4: 379-400.
- Baker, S., Kousis, M., Richardson. D., Young, S., (2005), *The politics of sustainable development*, London: Routledge.
- Basiago, A. D. (1995), “Method of defining sustainability”, *Sustainable Development* 3, (3): 109-119.
- Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage Publications.
- Belussi, F. (1996), “Local systems, industrial districts and institutional networks: towards an evolutionary paradigm of industrial economics?”, *European Planning Studies* 4: 5-26.
- Benz, A., Fürst, D. Kilper H., Rehfeld, D. (2000), *Regionalisation. Theory, practice and prospects in Germany*, Stockholm: Fritze.
- Benz, A. & Fürst, D. (2002), “Policy learning in regional networks”, *European Urban and Regional Studies* 9 (1): 21–35.
- Berry, C. R. & Glaeser, E. L. (2005), *The Divergence of Human Capital Levels Across Cities*, NBER Working Paper 11617.

- Böcher, M. (2008), “Regional Governance and Rural Development in Germany: the Implementation of LEADER+”, *European Society for Rural Sociology* 48, (4): 372-388.
- Boschma, R., Minondo, A., Navarro, M. (2013), “The Emergence of New Industries at the Regional Level in Spain: A Proximity Approach Based on Product Relatedness”, *Economic Geography* 89, 29-51.
- Braun, D. (1999), *Theorien rationalen Handelns in der Politikwissenschaft*, Opladen: Leske & Budrich.
- Bruckmeier, K. (2000), “LEADER in Germany and the discourse of autonomous regional development”, *Sociologia Ruralis* 40 (2) pp. 219–227.
- Camagni, R. (1991), Local ‘milieu’, uncertainty and innovation networks: towards a new dynamic theory of economic space, in: Camagni, R. (ed.), *Innovation networks: spatial perspectives*, London: Belhaven, pp. 121-142.
- Capello, (1999), “Spatial transfer of knowledge in high technology milieu: learning versus collective learning processes”, *Regional Studies* 33: 353-365.
- Castro, C. J. (2004), “Sustainable Development: Mainstream and Critical Perspectives”, *Organization & Environment* 17 (2): 195-225.
- Commoner, B. (1972), *Il cerchio da chiudere*, Milano: Garzanti Editore.
- Cooke, P. (1998), Introduction: origins of the concept, in: Braczyk, H. J., Cooke, P., Heidenrich, M., (eds), *Regional innovation systems: the role of governance in a globalised world*, London: UCL Press, 2–25.
- Cooke, P & Morgan, K. (1998), *The associational economy: firms, regions, and innovation*. Oxford: Oxford University Press.
- Diller, C. (2002), *Zwischen Netzwerk und Institution. Eine Bilanz regionaler Kooperationen in Deutschland*, Opladen: Leske & Budrich.

- Eberlein, B. & Kerwer, D. (2002), “Theorising the new modes of European Union governance”, *European Integration online Papers (EIoP)*. 6 (5)
- Edwards, B., Goodwin, M., Pemberton, S., Woods, M. (2001), “Partnerships, power, and scale in rural governance”, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 19 (2) pp. 289–310.
- Ekins, P. (2000), *Economic Growth and Environmental Sustainability: the Prospects for Green Growth*, London: Routledge.
- European Commission (2010), *Europe 2020 Flagship Initiative Innovation Union: Transforming Europe for a post-crisis world*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Commission, COM (2010) 553 final.
- European Communities (1997), *Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Foray, D., David P. A., Hall, B. (2011), “Smart specialisation: from academic idea to political instruments, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation”, *Working Paper series*, 2011-01, Management of Technology and Entrepreneurship Institute, EPFL
- Freeman, C. (1994), “The economics of technical change”, *Cambridge Journal of Economics* 18: 463–514.
- Fürst, D. (2002), Partizipation, Vernetzungen, Netzwerke, in: Müller, K., Dosch, A., Mohrbach, E., Aenis, T., Baranek, E., Boeckmann, T., Siebert R., Toussaint, V. (eds), *Wissenschaft und Praxis der Landschaftsnutzung*, Weikersheim: Margraf, pp. 19–34

- Fürst, D. (2004), Regional governance, in: Benz, A. (ed.), *Governance – Regieren in komplexen Regelsystemen*, Wiesbaden: VS-Verlag, pp. 45–64.
- Fürst, D. & Schubert, H. (1998), "Regionale Akteursnetzwerke. Zur Rolle von Netzwerken in regionalen Umstrukturierungsprozessen", *Raumforschung und Raumordnung* 56 (5–6) pp. 352–361.
- Glaeser, E. L. (2000), "The new economies of urban and regional growth", *Cityscape* 1 (1): 9-47.
- Goodwin, M. (1998), "The governance of rural areas: some emerging research issues and agendas", *Journal of Rural Studies* 14 (1) pp. 5–12.
- Handy, C. (1994), *The age of paradox*, Boston: Harvard Business School Press.
- Harvey, D. (1982), *The limits to capital*, Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1985), *The urbanisation of capital: studies in the history of capitalist industrialization*, Oxford: Blackwell.
- Hausmann, R. & Rodrik, D. (2003), "Economic Development as a Self-Discovery", *Journal of Development Economics* 72, (2): 603-633.
- Henry, N. & Pinch, S. (2000), "Spatialising knowledge: placing the knowledge community of Motor Sport Valley", *Geoforum* 31: 191–208.
- Hodgson, G. M. (1993), *Economics and evolution: bringing life back into economics*, Cambridge: Polity Press.
- Kaku, R. (1996), "Kyosei, un concetto che guiderà il mondo", *L'Impressa* 7-1996
- Khan, M. A. (1995), "Sustainable Development: The Key Concepts, Issues and Implications", *Sustainable Development* 3 (2): 63-69.

- Knieling, J. (2004), Good Governance in der Regionalentwicklung – vom Vollzug zur aktiven Gestaltung, in: Federal Ministry of Food, Agriculture and Consumer Protection (ed.), *Zukunft der ländlichen Entwicklung in Deutschland*, Bonn: BMELV, pp. 108–117.
- McCann, P. & Ortega-Argilés R. (2011), “Smart Specialisation, Regional Growth and Applications to EU Cohesion Policy”, *Economic Geography Working Paper*, Faculty of Spatial Sciences, University of Groningen.
- Macgillivray, A. (1995), *Accounting for change*, London: The New Economics Foundations.
- MacKinnon, D., Cumbers, A., Chapman, K. (2002), “Learning, innovation and regional development: a critical appraisal of recent debates”, *Progress in Human Geography* 26, 3: 293-311.
- MacLeod, G. & Jones, M. (1999), “Regulating a regional rustbelt: institutional fixes, entrepreneurial discourse and the ‘politics of representation’”, *Environment and Planning D: Society and Space* 17: 575–605.
- Maskell, P., Eskelinen, H. Hannibalsson, I., Malmberg, A., Varne, E. (1998), *Competitiveness, localised learning and regional development: specialisation and prosperity in small, open economies*, London: Routledge.
- Mazzonis, D. (1989), “Small firm networking, cooperation and innovation in Italy: viewed by an agency engaged in actions for stimulating the technological upgrading of industry”, *Entrepreneurship and Regional Development* 1 (1): 61-74.
- Meadowcroft, J. (1999), “The politics of sustainable development: emerging arenas and challenges for political science”, *International Political Science Review* 20, 219-237.
- Milton, K. (1996), *Environmentalism and Cultural Theory*, London: Routledge.

- Morgan, K. (1997), “The learning region: institutions, innovation and regional renewal”, *Regional Studies* 31: 491–504.
- Moseley, M. J. (ed.) (2003), *Local partnerships for rural development. The European experience*, Wallingford: CABI.
- Nelson, R. R. & Winter, S. G. (1982), *An evolutionary theory of economic change*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- OECD (1996), *Integrated Advanced Logistics for Freight Transport*, Paris: OECD Publishing.
- OECD (2006), *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, Paris: OECD Publishing.
- OECD (2011), *Regions and Innovation Policy, OECD Reviews of Regional Innovation*, Paris: OECD Publishing.
- OECD (2013), *Innovation-driven Growth for Regions: The Role of Smart Specialisation*, Paris: OECD Publishing.
- O’Neill, J. (1995), *The poverty of postmodernism*, London: Routledge.
- Osborne, D. & Gaebler, T. (1992), *Reinventing Government*, Reading: Addison-Wesley
- Ostrom, E. (2002), *Η διαχείριση των κοινών πόρων*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Paasi, A. (1991), “Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life”, *Environment and Planning A* 23: 239–56.
- Perman, R., Ma, Y., McGivray, J. (1996), *Natural resource and environmental economics*, Longman Publishing Group.
- Περιφέρεια Κρήτης (2015), *Στρατηγικός Σχεδιασμός*, ΑΔΑ: ΟΨ107ΛΚ-89Ε

- Peters, B. G. & Pierre, J. (1998), “Governance without government”, *Journal of Public Administration Research and Theory* 8 (2) pp. 223–243.
- Raco, M. (1999), “Competition, collaboration and the new industrial districts: examining the institutional turn in local economic development”, *Urban Studies* 36, 951–68.
- Ray, C. (2000), “The EU LEADER programme: rural development laboratory”, *Sociologia Ruralis* 40 (2): 163–171.
- Rennen, W. & Martens, P., (2002), “The globalization timeline. Integrated Assessment”, *Integrated Assessment* 4 (3): 137-144.
- Rhodes, R. (1996), “The New Governance: Governing without Government”, *Political Studies* 44, 652–67.
- Rhodes, R. (1997), *Understanding governance. Policy networks, governance, reflexivity, and accountability*, Buckingham and Philadelphia, PA: Open University Press.
- Robertson, J. (1985), *Future Work*, Hants: Gower Publishing Company.
- Scott, A. (1996), “Regional motors of the global economy”, *Futures* 28, 391–411.
- Serageldin, I. (1993), *Developmental Partners: Aid and Cooperation in the 1990s*, Stockholm: SIDA.
- Shapiro, J. M. (2006), “Smart cities: quality of life, productivity, and the growth effects of human capital”, *The Review of Economics and Statistics* 88 (2): 324-335.
- Smith, D. M. (1966), “A theoretical framework for geographical studies of industrial location”, *Economic Geography* 42: 95–113.

- Stoker, G. (1998), “Governance as theory: five propositions”, *International Social Science Journal* 155: 17-28.
- Storper, M. (1997), *The regional world: territorial development in a global economy*, London: Guilford Press.
- Thierstein, A. & Egger, U. K. (1998), “Integrated Regional Policy: Lessons from Switzerland”, *Environment and Planning C: Government and Policy* 16, 155-172.
- Thomas, C., (2004), “Poverty, development and hunger”, in: Baylis, J. & Smith, S. (eds.), *The Globalization of World Politics. An introduction to international relations*, Oxford University Press.
- UNEP, (2002), “Integrating Environment and Development 1972-2002”, *Global environmental outlook 3*, (1): 1-27, London; Earth scan pub.
- United Nations, (1992), *Agenda 21*, United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, link: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- United Nations, (1998), *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, link: <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
- United Nations, (2002), *Report of the World Summit on Sustainable Development*, Johannesburg, South Africa, link: http://www.un.org/jsummit/html/documents/summit_docs/131302_wssd_report_reissued.pdf
- United Nations, (2003), *The Habitat Agenda Goals and Principles, Commitments and the Global Plan for Action*, link: http://ww2.unhabitat.org/declarations/documents/The_Habitat_Agenda.pdf
- United Nations, (2012), *Institutional framework for sustainable development*, United Nations Conference on Sustainable Development Rio+20, link: <http://www.uncsd2012.org/isfd.html>

- Welford, R. (1995), *Environmental Strategy and Sustainable Development*, London: Routledge.
- Woods, M. & Goodwin, M. (2003), Applying the rural: governance and policy in rural areas, in: Cloke, P. (ed.), *Country Visions*, London: Pearson, pp. 245–262
- World Commission on Environment and Development, (1987), *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, United Nations.
- WWF (1993), *Sustainable Use of Natural Resources: Concepts, Issues and Criteria*, WWF, Gland.